

Медальйон

Юрій Клен

Повіз, запряжений чвіркою коней, мчав зеленими вулицями Славути. В повозі сиділа і правила кіньми молода княгиня Сангушко з чотирилітньою дочкою. День був соняшний, яскравий. Повітря, насичене пахом соснового гілля, сп'яняло; темно-синє небо здавалося глибокою чашею, що по вінця сповнена була вересневою похолоддю ранкової години. Хтось перекинув ту чашу дном догори, і темнява блакить струмками стікала на землю, заливаючи її свіжістю тепластої волинської праосени.

Проїхавши Цвітоською вулицею, повіз завернув управо, на Козацьку. Баби дивилися через паркан услід блискучій чвірці, діти зорили через шари в дошках; дівчата, зачувши ходу баских коней, вихилялися з вікон.

Повіз уже зближався до ливарні край лісу. Трійко хлопців пускали паперового змія на довгому шнурку. Змій саме був посередині шляху і не хотів злітати в повітря. Зачувши повіз, хлопці смикнули за шнурок, щоб була коні не розтоптали їхнього дракона. Але в ту саму хвилину раптовий порив вітру підхопив його і порвав до небес. Змій метнувся вгору якраз перед мордами передньої пари коней, мало не зачепив їх крилом. Коні сполошилися, спробували стати дибки, а тоді божевільним гоном помчали далі.

Небезпека була б невелика, якби це сталося на битому шляху з широкими обабіч ланами, бо хвилин за п'ять коні, певно, заспокоїлись би. Алеж наприкінці Козацької вулиці була зруйнована гребля. Пішоходи, що хотіли простувати далі, до пошти, мусіли спускатися вліво, в долину, де блищало кругле озерце, і дощатим мостом переходити на той бік води. Поруйновану греблю за недбалістю роками не лагоджено, і кіньми тією дорогою не проїхати. Княгиня це добре знала. Вона міцно натягала віжки, але жадна, здається, сила на світі не могла спинити вихором гнаних коней. За хвилину повіз мусів полетіти у прірву. Дитина, перелякана, кричала, схопившись за маму, яка ні на мить не могла послабити уваги й попустити віжки. Очі княгині гарячково блищали. Їй здавалось, що разом з донечкою вона летить у роззявлену пащеку смерті.

У цей вересневий ранок молодий підмайстер Андрій Гармаш, що подався був у далекі мандри, спочивав недалеко від отієї очеретом зарослої води, а саме аж на схилі, кроків з п'ять від поруйнованої греблі. Зачувши стукіт коліс і копит на дорозі, він здивовано підвівся. Але часу на роздуми йому не лишалось. В одну блискавичну мить він схопив ситуацію і кинувся наперед, назустріч коням. Ще встиг схопити їх за вудила, але попав під копита. Коні поволокли його кроків два і тоді спинилися над самісіньким краєм греблі. Біла, як сніг, що випадає першого зимового ранку, княгиня вийшла з повозу. Кілька людей, що надбігли, вже витягли хлопця з-під коней. Він був трохи закривавлений. Княгиня звеліла його, напівпритомного, посадовити до повозу. Коні завернули, і вона чвалом погнала їх до лікарні.

Там лікар, оглянувши, констатував перелам ноги. Обличчя було в крові, бо копита

роздерли шкіру, але поважних ран не було. Він запевняв, що за кілька тижнів усе загоїться.

Щодня навідувалася княгиня до хворого, приносила йому вино, виноград і запашні яблука з княжого саду. Щоразу дякувала молодому підмайстрові за урятування життя її власного та доньчиного. Щовечора і щоранку молилася Богу за одужання Андрія Гармаша, який у лікарні почував себе так добре, як ніколи ще, бо мав цілковитий відпочинок, а їжу таку щедрю, таку смачну, що про неї раніше і мріяти не міг. Правда, трохи дошкуляв біль, коли повертався в ліжку, алеж то було скороминуще. Гаряча подяка княгині бентежила його, він ніяковів, переводив розмову на інші речі, бо не знав, за що йому дякувати, коли все сталося так блискавично швидко, без того, щоб він устиг щось обміркувати, і вчинок його був якийсь інстинктовий: він перейняв би коні й тоді, коли б у повозі нікого не було.

Пацієнт здоровішав з кожним днем. Лишалось ще тижнів два до остаточного його одужання, бо нога ще мусіла деякий час у гіпсі лежати, як княгиня одержала одного ранку телеграму, яка її негайно викликала до Парижу. Справа не терпіла зволікання. Отже, навідавшись востаннє до хворого, вона нанесла йому купу солодких речей, обіцяла дбати за нього і далі та повернутися тижнів за два. На прощання ще раз зі сльозами на очах дякувала, зняла з шиї золотий, синьоемальований медальйон, в якому був мініатюрний портрет її з донькою на руках і надягла йому на спогад про чудесне урятування. Хлопець був зовсім збентежений, почував себе тепер винагородженим понад усяку міру і щасливим власником маленького скарбу, з яким не розлучатиметься ніколи.

Княгиня задержалась у Парижі багато більше, ніж думала. Аж по шістьох тижнях повернулася до Славути, та Андрій Гармаш вже не було там.

Він, як тільки лікар дозволив йому на це, виписався з лікарні, щоб соняшними шляхами мандрувати далі, до Криму, де хотів зустріти ранню південну весну, яка прийде по лагідній зимі. Він міг би ще довго лишатися в лікарні на добрих харчах, але туга за далечінню повабила у невідоме. Ані вино, ані солодощі й овочі замінити йому не могли п'яного повітря ланів і гірських височин, байраків і хуторів, що, виринаючи з незнайомого простору, гостинно його вітали, віддавались йому у полон, немов казковому воякові, що переможно крочив світом, який розчиняв перед ним нові й нові зачаровані ворота у незайману далечінь.

Княгиня була в розпачі. Вона дала оголошення в газети, що розшукується такого то. Але ніхто не відгукнувся, бо Андрій Гармаш газет не читав. Не до них було йому під час далеких мандрівок і днів запеклої роботи, до якої він ставав там, де траплялася нагода: в Баку, Батумі, Херсоні, Києві, Харкові чи Одесі. Славутська подія поволі відходила у далеке минуле, і нагадував про неї тільки часами медальйон, який він беріг, як найбільшу коштовність.

Княгиню мучила думка, що вона не відплатила належно за саможертвенний чин, яким невідомий робітник урятував їй і дитині життя. Докоряла собі, що не подала своєчасно звістки до лікарні, не наказала Гармашеві зголоситися конче до палацу, як

одужає. Вона ж хотіла заопікуватися дальшою долею його, зробити життя його легким і щасливим, позбавленим тих турбот, що їх несе з собою бурлацьке існування і тяжка робота. Мала все те на меті, але не встигла сказати йому. Отже, невдячною виявила себе, відплативши невеличкою кількістю шоколяди та овочів за те, що людина наразила себе на смертельну небезпеку, що скалічила себе, бо хоч кістка зрослась, як лікар казав, дуже добре, але хто знає, чи сліди переламу не даватимуться в знаки протягом цілого життя. На думку про це все сором заливав їй обличчя. Занепокоєна і стурбована, не раз вона спиняла свій повіз чи забарювала біг коней, коли траплявся хтось по дорозі, що зростом і лицем, як їй здавалось, нагадував незнайомого юнака, який самовіддано кинувся під колеса.

Обдаровувала всіх калік, що траплялися дорогою. По четвергах гостила їх у себе в палаці, їздила до Ченстохови, до Матері Божої Остробрамської та інших католицьких святих місць, куди стягалося багато безруких, безногих і кривих, що сподівалися знайти там як не одужання, то принаймні тимчасову потіху, і так само щедро наділяла їх тим чи тим. Улаштувала нарешті у кількох містах притулки для калік, з якими нещастя трапилося від того, що хтось їх переїхав. Такого роду каліки забезпечувалися на все життя. Таким способом княгиня думала хоч частково сплатити той борг, який через недбалість не віддала тому, хто врятував їй дівчинку, яка росла на її очах, гарнішала з кожним днем, з дитини ставала панною, що що стягала на себе закохані погляди і буяла квітучою радістю, яка осявала близький уже передвечірок княгининого життя. Дочку свою виховувала так, щоб та ніколи не забувала добро, якого від когонебудь зазнала, пестила в ній вдячний спомин про незнайомого юнака, зв'язаного з подією, яка поволі примерхала в пам'яті, і вчила молитися за нього. Кожну річницю незабутнього дня святкувала тим способом, що влаштовувала великий бенкет для калік цілого міста. Святкувалося її також по притулках, що їх побудувала княгиня.

Саме ім'я рятівника, що його раз чи двічі тільки княгиня принагідно чула, забулося, протягом років вивітрилося з пам'яті. Лишився у спогадах лише русявий, усміхнений юнак. Коли за нього молилися, то нагадувалося Богові про "доброго чоловіка, що врятував нас від смерті". Таким безіменним, вічно молодим і усміхненим він жив у спогадах, таким він лишився, коли минуло п'ять, десять, п'ятнадцять і двадцять літ.

Протягом тих років Андрій Гармаші звідав усю Україну, увесь гарячий південь понад Каспієм і Чорним морем і тричі завітав був аж до Архангельського краю, поблукавши берегами Мезенської затоки. Скільки раз мав він нагоду осісти на якомусь місці, одружитися з тією чи тією дівчиною, що покохала його (бо багато таких траплялося скрізь), міг він добутися достатків, зробитися статечним міщанином, мати свою хату, город і садок, і дітей, але понад усе полюбив він мандрівне блукання, бо так увесь світ з усіма скарбами належав йому, і, не маючи власного сталого кутка, Андрій Гармаш володів усіма байраками, чагарниками і хуторами, що траплялися на його дорозі.

По двадцятьох роках блуканини вже срібні нитки поблискували подекуди в його

русявому волоссі, пісня вже не вилітала так задиристо з грудей, і осінь життєва вересневим павутинням мало-помалу заткала простори, від чого насиченість їхніх кольорів трохи втратила на своїй яскравості і немов заволоклася прозористим димком.

Одного дня, мандруючи від Херсона до Одеси, він зустрів на битому шляху Йосипа Барика, з яким колись (років п'ять тому) мандрував в околицях Кривого Рогу. Привітав його, як старого товариша в мандрівці життєвій, і обоє разом попростували далі. Не була з Йосипа Барика путня людина. Десь він покинув напризволяще жінку і дітей, роками вже не бачив їх і ними не цікавився. Що заробляв, те здебільшого пропивав. Безліч разів за бешкети, а вісім разів за кримінальне злочинство покутував у в'язниці. Він намагався затягти Гармаша до кожного шинка і сердився, коли той йому не йшов на руку. Закидав йому скнарство, бо знав, що Андрій за пазухою носить усі свої заощадження за останніх кілька років, про що у щирості своїй розказав Бариці. Признався навіть, що тепер, коли не відчуває в собі вже колишньої свіжості і бадьорості, починає думати над тим, чи не пора йому, справді, осісти статечним господарем і пошукати дружину, яка згідна була б ділити з ним не бурхливу весну, а спокійну осінь колись рясного пригодами і враженнями життя.

Барика зацікавився був медальйоном, що висів у нього на шиї. Андрій розчинив його, показав фотографію і розказав стару, призабуту подію. Барика докоряв, що Гармаш був дурнем, не скористав зі щастя, яке само давалося йому до рук; він же такою мірою прислужився княгині, що міг вимагати від неї бозна якої винагороди, а вона не відмовила б, бо Сангушки найбільші на Волині багатії. Але Гармаш тільки посміхався. Він думав, що, мабуть, добре, що так сталося, як воно є, бо, ставши замолоду забезпеченою людиною, ніколи не сховався би він стільки світу божого, а що ж той світ вартий, коли бачиться його тільки з вікна вагона! Він не знав і не тямив, як багато ще інших наслідків потягло за собою його зникнення: що несвідомо скерував він життя княгині на інші рейки, що спричинився до того, що сотні понівечених знайшли собі харч і притулок, що сам він дороговказним вогнем запалав на життєвому шляху матері і доньки, що постать його, оточена фантастичною авреолею героїства, стала предметом своєрідного культу. Про все це йому вві сні не мріялось, у думці не гадалося.

Одного разу ніч застала обох бурлаків у лісі. Повітря було тепле, як у липні після спекотного дня, і вони поклали собі тут переночувати. Примостившись під високим явором, прикорні якого правили за подушку, вони замість стелі мали над собою зоряне небо. Гармаш швидко заснув, але не спалося Йосипові Бариці. Він перевертався з боку на бік. Одна невідступна думка точила йому мозок. Кілька разів він підводився на лікоть, прислухався до спокійного Гармашевого віддиху. Знову лягав, знов підводився, чуйно наслухаючи. Вийняв з халяви довгого ножа, поспробував рукою, чи гострий, поволі, плазом скрався до зануреного в глибокий сон, коротко націлився і міцним, метким і раптовим ударом аж по самий держак встромив його в горло. Гармаш і не скрикнув, а тільки вві сні захрипів. Повернувши ножа, лишив його в рані, щоб кров не хлинула за пазуху і не замочила грошей. Тоді ті гроші витяг, зняв медальйона, заховав усе і поспішив покинути місце свого злочину.

За тиждень якийсь Барика опинився в Славуті. Що з грошима робити, знав, а який ужиток з медальйона зробити, ще не уявляв собі, та старанно морочив собі тим голову. Був певний того, що медальйон цілого маєтку вартий, що буде його ключем, який відімкне двері до сховища таких скарбів, про які він мріяти не міг у своєму неохайному, бродячому, злочинному житті, темному, як морок печери, але раз-у-раз освітлюваному нежданими ракетами бешкетів, пиятик і розбишацьких наскоків.

Малюючи собі привабливі картини, як він у достатках і розкошах доживе своє гріховне життя, обдуривши княгиню і дочку її байками, що їх уже починав складати в голові своїй, Барика термосив ланцюжок, на якому висів йому на шиї медальйон, раз-у-раз відмикав покришечку, поглядаючи на портрет, і, надто захоплений рожевими мріями про майбутнє, переходячи на другий бік вулиці, ледве зчувся, що надлітає великий повіз, але завчасу встиг його виминути. В ту саму хвилину відчув, як щось йому зслизнуло з шиї, вислизнуло з-поміж пальців. Усвідомив у раптовому переляку, що ланцюжок обірвався, і медальйон покотився на піскувату дорогу, за мить він потрапить під колеса або під копита коней, – медальйон, що був талісманом, який відімкне двері до скарбниці, яка криє у собі гори невидимих ще для ока самоцвітів, що їхнім тьманим чи яскравим блиском озоритися має темна будучина. Усвідомивши це в одну блискавичну мить, з блискавичною швидкістю метнувся крок назад, послизнувся, щось схопив, затис, відчув, як голова його важко гепнулась об камінь, бо згори щось немов ковальським молотом важко гупнуло по ній, і майже не відчував вже, як тягар якийсь прокотився по його тілу.

Візник спинив коні, перехожі люди заметушилися навколо.

В той час повільною ходою наближався другий повіз, елегантний, в якому сиділа княгиня. Спинивши його, вона вийшла. Побачивши, що сталося, мовила, що то її справа заопікуватися тепер покаліченою людиною, бо робить вона те ціле життя своє. Як двадцять літ перед тим Гармаша, поклали до княжого повозу Барика, убивцю його. Коні рушили далі.

У лікарні лікар констатував, що розторощена черепна коробка, і міг тільки ствердити смерть, яка сталася певно ще під колесами. Всі зацікавилися ланцюжком, що звисав з затиснутого кулака. Коли його розтулили, звідти випав медальйон. Княгиня скам'яніла, схопила його, натиснула пружинку, покришечка відскочила, і під нею вона побачила свій юнацький портрет з донечкою на руках. Удар був такий раптовий, несподіваний, що княгиня мало не зомліла. Для неї не лишалося жадних сумнівів, що небіжчик, який тут лежав, був та людина, що двадцять років тому врятувала їй і дитині життя. Подивляючи дивні шляхи Господні, якими доля зводить людей, вона сказала собі, що їй дається нагода хоч після смерти віддячитися невідомому рятівникові.

Поруч родинного мавзолею князів Сангушків поховано Йосипа Барика, поставлено йому мармурового надгробника, і золотими літерами викарбувано, що шістнадцятого вересня такого то року врятував життя двох людей, матері і доньки, і рівно через двадцять років, шістнадцятого вересня знайшов собі смерть під колесами.

Княгиня не вдовольнилася тим. Вона сказала собі, що покійний мусів залишити по собі родину, якою вона могла б ще заопікуватися. Знайшовши в пашпорті відмітку "жонатий" з зазначенням місця проживання, вона подалася з дочкою в далеке загумінкове* містечко, відшукала дружину Барики, що мусіла годувати п'ятеро дітей різного віку, оповіла про шпяхетний вчинок чоловіка двадцять років тому, чим дуже здивувала жінку, якій він ніколи про це не розказував. Взагалі не могла зрозуміти, як чоловік, якого вона п'ятнадцять років знала, як злодія, забияку і нікчому, який не раз лупцював її та дітей, міг бути здатний на якийсь там шляхетний вчинок, але не висловила своїх думок. Діти навіть розчулились, а старшому синові очі загорілися. "Отже, батько не такий вже негідник, за якого ми всі його мали", подумав він, і це сповнило дитячою гордістю його душу. Княгиня заопікувалася не тільки добробутом родини, а також наукою і вихованням дітей Йосипа Барики, який був убивцею Андрія Гармаша, що колись у пориві самовідданості кинувся під колеса її повозу. Вона була щаслива, що сплачує тепер другу частину свого великого боргу.

У великій книзі Долі, де записано рахунок кожного із земнородних, золотим пером архангел занотував ще одне велике сальдо на користь княгині Санґушко. То була остання, найрадісніша жертва, яку вона принесла дорогій пам'яті нікому невідомого бродяги-робітника, яку вже раніше вшанувала була великими офірами.

І Господь у незреченній благоді і мудрості своїй ту жертву прийняв.

Осінь 1947, Баварія.

Примітки

Загумінковий – провінціальний.